

Ekologická výchova v základních a středních školách

Škola, jako jediná instituce, může dlouhodobě, s potřebným zaměřením a systematicky ovlivňovat všechny lidi, může zajistit jejich základní ekologickou gramotnost, může je učit myslet v souvislostech a domýšlet důsledky lidských činností v prostředí, ovlivňovat utváření hierarchie životních hodnot. To vše škola může, ale toto své poslání v uplynulých letech plnila velmi nedostatečně, nebo v některých místech vůbec ne.

Zkušenosti z každého dne nás přesvědčují, že řešení environmentálních problémů ani zdaleka není pouze otázkou technickou, ekonomickou či právní, ale že v první řadě záleží na postojích lidí k prostředí, na jejich znalostech i etických normách.

I zde platí stará lidová moudrost, že když dva dělají totéž, není to totéž. Je proto stále jasnější, jakou důležitost má formování odpovědnosti, citlivosti a také odbornosti ve vztazích k prostředí u všech členů naší populace, nikoliv pouze u vybrané skupiny odborníků či zájemců. Vždyť na neporozumění a často až prestižní spory mezi "zeleně" orientovanými skupinami občanů (bohužel často se opírajícími pouze o citové vztahy k přírodě a neschopnými náležitě odborné argumentace) a na druhé straně technokraty (s indifferenčními až podrážděně odmítavými postoji k prostředí) obvykle doplácí právě přírodní prostředí a budoucnost - v první řadě člověka.

Uvážíme-li zároveň, jak naléhavě je třeba řešit environmentální problémy v naší zemi poznamenané dlouholetým žitím z podstaty, a právě na úkor přírody, pak bychom právem měli očekávat plně docenění významu ekologické výchovy i v celé struktuře školské soustavy.

Uvědomujeme si to tím více, čím tíživěji pocítujeme důsledky značně nízké celkové úrovně ekologického vědomí v naší společnosti. Ačkoliv několikrát denně se setkáváme se slovem ekologie, málokdo ví, co je to, které jsou její základní principy a v čem spočívá jejich respektování a využívání. Ačkoliv s mrazením v zádech posloucháme různé číselné údaje o znečištění ovzduší, o obsahu nežádoucích látek ve vodách či v půdě, málokdo dovede jednotlivé informace spojovat, hledat souvislosti a vyvozovat i závěry pro své vlastní jednání v prostředí. Konečně není divu. Vždyť o takové myšlení v souvislostech nemohli mít minulé mocipáni zájem. S ohledem na mezinárodní spolupráci sice existoval pedagogický výzkum ekologické výchovy, avšak konkrétní návrhy a doporučení pro školní praxi velmi často zůstávaly "v šuplíku", nebo se mohly realizovat pouze v malé míře, především v rámci časově omezených experimentů.

Jsem přesvědčena, že právě v dnešní době je naléhavě třeba urychleně docenit význam školy v environmentální výchově, a to v celém systému - od mateřských, přes základní a střední až po vysoké školy a speciální přípravu odborníků pro péči o životní prostředí. (Musí se to učinit bez ohledu na současnou paradoxní situaci, kdy se ještě bývalým nomenklaturním kádřím podařilo rozbít kolektiv pracovníků ve školství, kteří se

v průběhu uplynulých let touto výchovou soustavně zabývali a často i za cenu osobních problémů se snažili prosazovat výsledky výzkumu do praxe.)

Je třeba ovšem počítat s tím, že škola připravuje děti a mládež pro budoucí etapu života společnosti, takže její případné pozitivní vlivy a postoje občanů k prostředí nemohou být příliš patrné okamžitě. Nelze samozřejmě zapomínat ani na nepříjemné vlivy školy na dospělou - tedy v environmentální problematice nejvíce aktivní část populace: na rodiče, přátele, známé, a ani na to, že absolventi nejvyšších ročníků středních a vysokých škol budou do praxe zasahovat již v relativně krátké době. Hlavní směr ekologické výchovy ve škole směřuje do budoucna. Ovšem právě o takový by měl mít eminentní zájem každý racionálně uvažující hospodář, politik a konečně každý občan.

Z celého komplexu problémů školní ekologické výchovy se blíže podíváme na oblast základních a středních škol, které mají bezesporu rozhodující význam pro celkovou úroveň ekologického vědomí společnosti.

Veškerá mládež prochází základním a až na malé výjimky také středním stupněm vzdělání. Zde by se tedy měl položit dobrý základ ekologické výchovy, a to z hledisek budoucích potřeb jak občana, tak i pracovníka v různých oblastech činnosti. Z těchto pozic lze vytknout několik hlavních úkolů ekologické výchovy v základní a střední škole.

Především je třeba zajistit základní ekologickou gramotnost pro všechny členy naší populace. Jinými slovy: chceme-li respektovat a využívat ekologické principy, pak musíme vědět, o čem se jedná. Máme-li zvažovat význam odpovědných vztahů k prostředí, pak musíme alespoň minimum o ekologické problematice znát a být schopni uvažovat o souvislostech jevů v našem prostředí. Základní ekologickou gramotností se tedy rozumí potřebné znalosti o podstatě života, o zákonitostech vztahů organismů a prostředí včetně a zejména vztahů člověka a jeho životního prostředí. Je nutné základní pochopení jednotného principu a zároveň složitě diferenciaci různých ekosystémů, jejich interakce v krajně ovlivňované antropogenní činnosti, uvědomění si závažnosti současných ekologických problémů, souvislostí mezi regionálními a globálními jevy, setrvalosti jevů v prostředí a v neposlední řadě i možností a způsobů řešení environmentálních problémů.

Obecná ekologická gramotnost by měla být racionálním základem odpovědných vztahů každého jedince k prostředí i oporou pro pochopení nezbytnosti změn v našem životním stylu. Ten

se příliš často vyznačuje zbytečným plýtváním, lehkovážným až necitlivým vztahem k přírodě a dalšími, nejen nežádoucími, ale přímo nebezpečnými zvyklostmi.

Základní ekologické znalosti by měla veškerá mládež získávat postupně na základní a střední škole, zvláště v rámci všeobecného vzdělávání. Je samozřejmé, že mnohé znalosti získané ve škole čeká zapomenutí. Ale vždyť nejde o to, aby každý dospělý člověk uměl vysvětlit např. princip ekologické přizpůsobivosti či podstatu mutace. Získání základních ekologických znalostí v průběhu školní docházky však přinejmenším zanechává vědomí o existenci a složitosti ekologických problémů, vybízí k obezřetnosti, k nepodceňování přírodních zákonitostí - a tedy vede i k uvědomělé odpovědnosti, k vyšší etické úrovni populace.

Rozhodující význam v procesu ovlivňování ekologického vědomí mají v základní škole přírodověda a vlastivěda na 1. stupni, na 2. stupni přírodopis, zeměpis a občanská nauka. Při vhodné koncepci těchto předmětů by se zde žáci měli učit nejen jednotlivými poznatkům vztahujícím se k ekologické problematice obdobně jako v ostatních předmětech (ve fyzice, chemii, mateřském jazyku atd.), ale zároveň by měli postupně poznávat a uvědomovat si jednotlivé souvislosti v prostředí, získávat předpoklady pro ucelený pohled na skutečnost. Přírodopis by např. měl sledovat zejména vztahy mezi organismy a prostředím, zeměpis vztahy mezi geosférami a v rámci krajiny, občanská nauka mezi společností a péčí o prostředí v jednotlivých regionech i z globálního hlediska. Užít kondicionálu v předcházejících větách je zcela záměrné, neboť naznačené potenciální možnosti ekologické výchovy nejsou ani zdaleka využity. Ekologické výchově se zatím věnuje potřebná pozornost v koncepci předmětů na 1. stupni základní školy. Na 2. stupni např. koncepce přírodopisu naopak odděluje učivo o jednotlivých skupinách organismů (o rostlinách, zvířatech, o člověku) do jednotlivých ročníků a téměř zcela se zde pomíjí "ekosystémový" přístup. Za této situace se pak žáci dozvídají o rostlinách naposledy již v 5. ročníku základní školy (v 10 -11 letech), a tak ucelenější pohled na přírodu je značně problematický až nemožný. V současné době se právě z těchto důvodů zatím experimentálně na jedenácti školách v ČR ověřuje nové pojetí základního biologického vzdělání. Dosavadní zkušenosti ukazují, že nové pojetí přírodopisu vycházející z poznávání okolní přírody je pro děti nejen přístupnější a poutavější, ale probouzí jejich zájem o přírodu a pozitivně ovlivňuje vztahy dítěte k okolnímu prostředí. Obdobně bude nutné zhodnotit z hledisek ekologické výchovy i obsah a strukturu učiva v zeměpisu a zejména v občanské nauce. Dosud nerealizované (ani v rámci experimentu) zůstávají návrhy již zmíněného pedagogického výzkumu na zcela netradiční zařazování komplexních bloků učiva do struktury vzdělávání. Vytvářely by konkrétní příležitosti pro syntézu poznatků získávaných v různých předmětech, uvědomování si mezioborových souvislostí atd. a měly by tak mimořádný význam z hledisek ekologické výchovy - a nejen z nich. Takto komplexně lze probrat např. vlivy dopravy na prostředí - z hlediska fyziky, chemie, zeměpisu, biologie, výtvarné výchovy, občanské nauky atd., ve vzájemné mezipředmětové koordinaci za společné účasti několika učitelů nebo i jiných odborníků.

Proces získávání základní ekologické gramotnosti nemůže ovšem skončit v základní škole. Má-li přinést pozitivní výsledky, pak musí pokračovat na přiměřené úrovni i ve všech typech středních škol, kde je mládež již mentálně vyspělejší i pro pochopení základních ekologických souvislostí a principů jejich využívání. Stěžejními předměty jsou zde biologie, zeměpis a občanská nauka. Nelze ovšem podceňovat ani význam ostatních předmětů pro získávání dílčích znalostí důležitých pro ekologickou gramotnost. Např. v chemii nebo fyzice lze podrobněji rozvést informace o vlivech různých faktorů v prostředí na živé organismy, otázky

environmentálně vhodných technologických přístupů atd. V literární části mateřského jazyka lze také učinit velmi mnoho pro ovlivňování postojů k prostředí.

Rozdělení účasti na utváření komplexního pohledu na environmentální problematiku do různých předmětů má své výhody i nevýhody. Výhodou je zejména návaznost učiva významného z ekologického hlediska na poznatky výchozí disciplíny a s tím spojená relativně vhodná odborná připravenost učitelů. Nevýhodou je skutečnost, že se environmentální problematika rozpadá do několika oblastí a mezipředmětová koordinace obvykle nebývá zcela úspěšná. Bylo by proto velmi užitečné i zde počítat se zařazováním celků učiva, které by zdůrazňovaly komplexní pohled na tuto problematiku.

Naznačeným způsobem se dá zajistit proces utváření základní ekologické gramotnosti pouze na gymnáziích, popřípadě na části středních odborných škol, v jejichž učebních plánech je vedle občanské nauky alespoň biologie (nebo zeměpis) s dostatečným zařazením ekologie (na školách lesnických a některých zemědělských či potravinářských). Ani zde však nebývají využity všechny možnosti. V učebních plánech většiny středních škol (např. technického či ekonomického zaměření) a dokonce v celé struktuře učňovského školství však tradičně vůbec není zařazen ani předmět biologie, ani zeměpis (vyjma hospodářského zeměpisu na školách ekonomických). Koncepce předmětu občanská nauka rovněž nebývá příliš zaměřena k potřebám ekologické výchovy.

V podcenění biologického a ekologického učiva jsme měli dokonce nechvalný primát i mezi státy bývalého východního bloku. A to navzdory tomu, že v rámci experimentu za pomoci UNESCO byl u nás navržen a v praxi ověřen projekt komplexního ekologického vzdělávání a výchovy v různých typech středních škol. O výsledky tohoto projektu činitelé ve školství neměli zájem a všechny znovu a znovu předkládané návrhy prostě ignorovali. Až do školního r. 1990/91 končily jakékoliv informace o živé přírodě pro více než 75 % naší mládeže v základní škole, a to již v 7. třídě, neboť do 8. ročníku je zařazeno učivo o neživé přírodě.

Střední škola byla v přírodovědné oblasti zaměřena pouze na fyziku a chemii - a tato orientace přetrvává dodnes, i když od šk. r. 1990/91 byl na všechny střední odborné školy a odborné učiliště (bez biologie v učebních plánech) konečně zaveden předmět Základy ekologie. Jde o předmět s dosud nejnižší možnou dotací hodin (pouze 1 hodina v průběhu jednoho školního roku), ale i to lze pokládat za úspěch. Tento předmět by měl shrnout a na alespoň minimální úroveň doplnit ekologické znalosti. Zároveň by měl podnítit zájem o další informace a aktivity (semináře, exkurze, besedy, návštěvy ekofilmů atd.). Obsah předmětu vychází ze shrnutí poznatků o životě ze základní školy a pak následují tematické celky věnované základům obecné ekologie; vztahům člověka a jeho životního prostředí, současným environmentálním problémům a v závěru také způsobu jejich řešení.

S realizací předmětu Základy ekologie ve školní praxi jsou spojeny velké a stále trávající problémy. V minulosti pro tento předmět nebyli (respektive nesměli být) připravováni učitelé, dosud chybí potřebné učební pomůcky, nejsou metodické zkušenosti s výukou takto komplexně pojatého předmětu. Bohužel se dosud stále ani nevytváří předpoklady pro řešení těchto problémů. Podle názorů mnoha technokratů by prostě bylo nejlépe zavedený předmět opět zrušit a hodiny věnovat - nejspíše opět matematice či fyzice. Má-li předmět Základy ekologie plnit cíle, pro něž byl po více než dvacetiletém úsilí zaveden, pak je nezbytné urychleně zlepšovat podmínky pro jeho výuku. Prvním příspěvkem je vydání učebnice. Poznatky, které jsou zde v obecné základní rovině, je ovšem nezbytné objasňovat a přibližovat na příkladech vhodných pro různé oblasti, profese, úrovně nároč-

nosti, z hlediska aktuálnosti atd. Funkce učitele je zde mimořádně závažná a náročná a jeho příprava je naléhavým úkolem pro vysoké školy. Právě tak je důležité podporovat vytváření vhodných učebních pomůcek i netradiční způsoby vyučování združující přímé vztahy žáků k prostředí.

Velmi pozitivním krokem ve školní ekologické výchově je také zavedení některých nepovinných a volitelných předmětů, například pro 5.-9. ročník nepovinného předmětu Ekologické praktikum, který umožňuje podchytit zájemce o hlubší poznávání přírody. V gymnáziích má pro získání komplexního pohledu význam zejména volitelný Seminář a cvičení z ekologie, na středních odborných školách a středních odborných učilištích volitelný předmět Člověk a prostředí. Věříme, že docenění významu ekologické výchovy pomůže k překonání těžkostí, s nimiž se zavádění všech těchto nových předmětů setkává.

Komplexní ekologické znalosti nejsou ovšem jediným krokem, který školství může (a musí) v zájmu ekologické výchovy učinit.

V středních odborných školách a odborných učilištích přispívá další důležitý úkol - totiž poskytování odborných znalostí pro správné jednání v prostředí v dané profesi a utváření profesní odpovědnosti za ochranu prostředí, za jeho utváření v souladu s ekologickými principy. Specifické prvky ekologického vzdělávání, a to jak respektování ekologických hledisek, tak i informace z příslušné oblasti aplikované ekologie by měly být nedílnou součástí obsahu odborných předmětů. Kromě toho by v závěru odborné přípravy mělo být vždy shrnující téma o vztazích daného oboru k problematice životního prostředí. Situace v této oblasti je zatím značně rozdílná, ale celkově příznivější, než v zajišťování základní ekologické gramotnosti. Mnohé učební osnovy odborných předmětů vytvářejí určitý prostor pro ekologické profesní poznatky, dovednosti i návyky. Všechny tyto snahy je třeba dovést dále, odstranit formálnost a zejména zajišťovat dobrou odbornou a metodickou připravenost učitelů, vydávat pro jejich potřebu informace, umožňovat využívání zkušeností i ze zahraničí atd.

Jestliže se naše mládež má naučit důsledně uplatňovat ekologická hlediska v myšlení a v jednání, pak je nezbytné tento návyk postupně vytvářet. V základní a střední škole to vyžaduje důsledně prolínat ekologických hledisek do práce celé školy. Žádoucí výsledky se však mohou dosáhnout jedině tehdy, jestliže se ekologická výchova nebude zaměřovat pouze na znalosti, dovednosti a schopnosti, tj. na racionální stránku osobnosti, ale zároveň se vzděláváním bude ovlivňovat citové vztahy dětí a mládeže k prostředí, zejména k přírodě, podněcováním a rozvíjením jejich aktivity.

Výchovná stránka je nejen důležitým motivačním předpokladem vzdělávání, ale je přímo nezbytná pro utváření etických zásad, pro samostatnou tvořivou činnost. Uplatňování výchovných hledisek se musí projevovat zejména ve vhodné volbě metod a forem vyučování. Je třeba zdůraznit, že omezení ekologické výchovy na slovní sdělení, navíc někdy spojené s klasifikací, založené na formálních znalostech, může mít i bumerangový efekt. Ekologická výchova vyžaduje praktické aplikace - na aktuální, především regionální a místní environmentální problémy. V kterémkoliv předmětu v základní a střední škole by se proto ekologická výchova měla spojit s pozorováním a poznáváním okolí, měla by vést k vnímání krásy, k angažovanému odsuzování neprozíravého jednání v prostředí a ošklivých nežádoucích jevů. Měla by mladého člověka "vtahovat" do environmentální problematiky, vybízet k formulování vlastních názorů, k jejich upřesňování v diskusích, k účasti na jejich řešení.

V rámci školního vyučování je ovšem uplatňování aktivizujících vyučovacích metod a forem (besed, exkurzí a pod.) často velmi omezené s ohledem na čas, který je ekologické výchově ve škole vyhrazen, i na další předpoklady. V průběhu vyučování by se však měl podníti zájem žáků tak, aby byli ochotni účastnit se takovýchto forem ekologické výchovy na bázi dobrovolnosti, ve svém volném čase. Pro takové formy a způsoby ekologické výchovy by ovšem bylo třeba ve škole vytvářet vhodné podmínky, včetně finančního ocenění učitelů, kteří jsou ochotni a schopni věnovat svůj volný čas zájmovým aktivitám dětí a mládeže. Jsem přesvědčena, že by to byla pro společnost výhodná investice, uvážíme-li takové jevy, jako je růst kriminality mládeže a pod.

Ústředním předpokladem široké realizace ekologické výchovy v základních i středních školách je téměř vždy postava učitele. Na jeho odborných znalostech, pedagogickém mistrovství i osobních vlastnostech záleží, zda a v jaké míře se mu bude dařit pozitivně ovlivňovat postoje dětí a mládeže k prostředí. Přípravě a dalšímu vzdělávání učitelů pro ekologickou výchovu je proto nezbytné věnovat mimořádnou pozornost. Bohužel, tato pravda byla již neshetněkrát konstatována, avšak prakticky téměř nic (nebo velmi málo) se učinilo v jejím zájmu.

V roce 1980 se v Praze konal subregionální seminář UNESCO, kde řešitelé již zmíněného pedagogického výzkumu předložili návrh obecného modelu řešení přípravy učitelů pro ekologickou výchovu na vysokých školách i těch, kteří již působí v praxi. Modely tehdy účastníci z východních i západních zemí Evropy velmi kladně zhodnotili a doporučili jako vzorové pro evropské státy. U nás dosud nebyly realizovány, ačkoliv jsou připraveny podle našich podmínek. V návaznosti na tento výzkum se sice uskutečnilo několik běhů specializačních studií pro učitele k ekologické výchově, kterými prošlo jistě přes sto zájemců. Uvážíme-li desetitisíce těch, kteří o ekologické výchově nevědí téměř nic a jsou bez zájmu o tuto oblast, je to vskutku příliš málo.

Je velmi potěšitelné, že ve státní environmentální politice jsme zhodnotili význam ekologické výchovy. To ovšem nestačí. Naléhavě je potřebné vytvořit pro tuto oblast ve škole podmínky. Ekologická výchova se zde musí řešit na náležité odborné úrovni - nikoliv diletantsky a bez znalostí školy. Uvědomit si specifika školní ekologické výchovy ve srovnání s oblastí mimoškolní, a to jednak její omezení, jednak její možnosti. Samostatnou problematikou školy je také speciální příprava odborníků pro péči o životní prostředí od středoškolské úrovně, přes základní vysokoškolskou přípravu až po různé další formy zvyšování kvalifikace v této oblasti. To vše jsou úkoly, bez nichž si nelze představit zvládnutí environmentálních problémů a jejich prevenci.

x x x

Realizace systému ekologické výchovy v celé struktuře školství by proto měla být jedním z ostře sledovaných úkolů v programu ozdravení životního prostředí obou našich republik. Návrh systému ekologické výchovy, který u nás byl v teoretické rovině připraven a úspěšně jsme se jim reprezentovali na mezinárodní úrovni, ale za totalitního systému nikdy nesměl být uveden do praxe v celé šíři, by se měl urychleně projednat, podle potřeby upravit a uvést do života. Nemůže se jednat o žádné direktivní nařizování, jde však o vytváření kvalifikačních, legislativních, ekonomických i dalších podmínek pro jeho využívání v praxi. Vždyť bez ekologické výchovy si nelze představit ani celkovou humanizaci naší školy.

